



Igor Gedrih

MARJAN DOLGAN O EKSPRESIONISTIČNI PROZI

Tri ekspresionistične podobe sveta – Pregelj, Grum, Jarc, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana, 1996

Literarnozgodovinski namen Marjana Dolgana je dognati, ali sodi pripovedništvo Ivana Preglja, Slavka Gruma in Mirana Jarca v krog ekspresionizma, ob katerih in kakšnih izraznih prvinah. Dosedanje ugotovitve o prozi omenjenih književnikov niso enotne, niti ne morejo biti, še več, ponekod si celo nasprotujejo. Marjan Dolgan meni, da so starejši literarni zgodovinarji uvrstili te tri pisatelje nekako samodejno k ekspresionistom, mlajši raziskovalci pa tako uvrstitev zanikajo.

Zaradi narave avtorjevega raziskovanja se je potrebno najprej ustaviti ob pojmu in pojavu ekspresionizma. Ob vsej zapletenosti tega vprašanja se je avtor skušal opredeliti do teh problemov s posebnim ozirom na prozo, ki spada v območje ekspresionistične naravnosti. Čeprav je povsem umljiva avtorjeva osredotočenost na literarne pojave oziroma prozo, navsezadnje je ta osredje razpravljajoče študije, pa je verjetno nasplošno pomanjkljivo, da se literarni ekspresionizem obravnava izločeno od ostalih umetnosti ekspresionizma, npr. upodablajoče umetnosti, glasbe, ker gre za dokaj sočasen pojav; pri tem ni mogoče spregledati nekaterih ali ponekod mnogih skupnih komponent, ki lahko podkrepijo, celo utrdijo spoznavna gledišča. Marjan Dolgan se je ob splošnem pojmu in pojavu ekspresionizma naslonil na nemške raziskovalce, tako predvsem na Thomasa Anta in Michaela Starka – pa seveda druge – ne pa na Richarda Brinckmanna ali Ulricha Weinsteina antologijo študij raznih avtorjev o fenomenu ekspresionizma. Ker Dolganov namen ni izčrpno obravnavati ekspresionizem v književnosti, je umljivo, da je odbral tiste raziskovalce, ki so mu rabili za osnovne poglede in še zlasti za obravnavanje proze. Zanimivo je, da je avtor povzel iz Antove in Starkove dokumentacije in navedb nekaj nekoliko manj znanih postavitev, celota pa mu je nedvomno pripomogla k prepričanju, da gre za ekspresionizem kot gibanje, ne za strujo.

Avtor se je ustavil pri tipičnih likih ekspresionistične proze, na nek način so to marginalci, ki pa dobijo vodilno vlogo v svoji posebnosti, drugačnosti, oponenci, kar nekaj likov združuje simbolni nadih z ekspresivno oznako; take osebe v prozi so npr. plesalec, umetnik, ujetnik, blaznež idr., seveda so tudi dogajanja uravnana drugače kot z vidika realističnega podajanja. Kontrasti so kar pogost pojav pri polarizaciji oseb in dogajanja, seveda je ideja »novega človeka« prisotna in je v opreki do meščanske sredine. Obsodba vojne kot zla odseva neposredno ali posredno. Besedila kratke proze v Nemčiji so često ironične, groteskne.

Ko avtor govori o nemški in slovenski literarni vedi, ki preučuje ekspresioni-

zem, vidi zagato v vse hitreje potekajočem menjavanju obdobij, smeri, tokov, gibanj in mu zato postane sleherna klasifikacija problematična. Ne kaže pozabiti, da ni dosti drugače z našo moderno, ki je raznorodna v literarni pojavnosti in se ob njej pojavlja vrsta literatov, ki nimajo nikakršne povezave z njo, toda ton in zven obdobju je dala moderna v svoji raznovrstni, celo protislovni naravnosti, a predvsem v prepričljivi estetski doseženosti. Marjan Dolgan vidi reševanje literarnozgodovinskih zagat ob vedno večji izmuzljivosti opredelitev v pojavu postmodernizma, ki ga ima za literarnozgodovinsko konstrukcijo, kar je prej izraz nemoči v iskanju nekega skupnega imenovalca. Upravičeno opozarja na razmerje med makrostrukturno ravni in mikrostrukturnimi vidiki.

S prepričanjem, da ima literarni ekspresionizem status gibanja, je avtor navedel, da ustvarjalci niso trdno povezani v »zaokroženo literarno skupino z enim samim glasilom« in da gre za raznovrsten sklop idej in oblik, izvirajočih iz prejšnjih literarnih obdobij. Tedaj preostane vprašanje, katera je miselna podstat – ob še drugem – za določanje pripadnosti ekspresionizmu, in tu navaja dvojje: krivična ureditev sveta s spreminjajočim se iracionalnim katastrofičnim ali pa celo apokaliptičnim dojetanjem sveta in kozmosa; in etična ideja o »novem človeku«, ki se šele bo pojavil, s tem pa je povezan niz raznoterih motivov, ki so osebnostno, prostorsko, dogajalno motivirani, dodali bi lahko filozofsko komponento, četudi nenostno.

Začeni s Pregljem kot najvidnejšem pripovedniku dvajsetih let, je Marjan Dolgan povedel pregled o prejšnjih piscih, ki so literarnozgodovinsko pisali, od 1934. z Antonom Slodnjakom (Pregled slovenskega slovstva), do povojnih raziskovalcev in se vidneje pomudil pri Francu Zadravcu ter pri mednarodnem simpoziju v Ljubljani leta 1983, ko so razni znanstveniki referirali o ekspresionizmu, omenjujoč prispevke F. Zadravca, Franceta Bernika in Helge Glušič. Več se je zadržal pri Ladu Kralju (Ekspresionizem, Literarni leksikon 30), navaja nekatere značilnosti Pregljeve proze, a ne vidi ekspresionističnih sledi. Prezrta je bila Hermina Jug Kranjec z eksaktno študijo o Bogovcu Jerneju, z njo je potrdila Pregljevo ekspresionistično raven; kot navaja avtor, se mu Kraljevo navajanje »pozno modernega« Preglja ne zdi prepričljivo. Ko avtor kratko odmerjeno primerja Cankarja in Preglja v njuni različnosti, bi kazalo vključiti ugotovitve F. Bernika pri Podobah iz sanj. Pri Tolmincih M. Dolgan opredeljuje kolektivni roman kot paraboličen s težnjo ozaveščanja ter opozarja na posledice neustreznega spreminjanja sveta. Pri noveli Matkova Tina se Pregljevo pisanje umika iz zgodovinskega kolektivnega dogajanja v posameznikovo osebno stisko. Posredna ideja o »novem človeku« obstaja tudi v romanu Plebanus Joannes – in drugje – vendar z drugačno valenco, kot smo tega navadno vajeni. Skrajno lego artizma je Pregelj podal z nekakšno lepljenko v Simonu iz Praš. Thabiti kumi je novela, kjer je pisatelj v skrajni legi prikazal »novega človeka«, kot ga svojsko podaja še ponekod drugod v prozi. Kakor je avtor poudarjeno strnil tiste komponente, ki jih je v njegovi analizi mogoče povezati z ekspresionističnimi motivi, idejami, pa bi vseeno kazalo v večji meri upoštevati tudi Pregljev barokizirajoči slog, ki se močno oddalji od realističnega.

Proza Slavka Gruma je ostala v senci njegove dramatike, predvsem Goge. Marjan Dolgan je upošteval dosedanje glavne raziskovalce Grumovega dela in, kot je že prej v avtorjevi navadi, jedrnato odmerjeno navedel ugotovitve posameznikov. Grumova proza je doživela različna tolmačenja pri raznih literarnih zgodovinarjih. Črtice Gruma so spočetka še pod vplivom Cankarja, zrelo Grumovo pripovedništvo je nastalo med leti 1925 in 1930, valenca teh črtic pa je različna, od naturalistično-dekadentnih do ekspresivnih; fragmentarni stil, prelom s prejšnjim načinom ubese-

dovanja se veže z drugačno situacijo, npr. pri liku matere, ki je obraten od tistega, kar poznamo pri Cankarju; značilen je prostor dogajanja – npr. mrtvašnica, psihiatrična klinika, generacijski konflikt je pogost. Samomor je beg iz nehumane civilizacije, družba, kakršna je, je represivna. V izjemnih razmerah tudi groteska ne preseneča. Halucinacija ima pri Grumu še drugačno ozadje kot čutno prepojeno.

Tudi pri Jarčevi prozi se je avtor najprej pregledno ustavil pri dosedanjih raziskovalcih tiste Jarčeve proze, ki sodi v območje ekspresionizma, med preučevalci oddvaja Franca Zadravca kot najvidnejšega, ki umešča Jarca med »prepričljive predstavnike ekspresionizma«. Toda pri tem romana *Novo mesto* ne kaže uvrščati v bližino ekspresionizma, najsi je možno najti nekaj slogovnih ostalin ekspresionizma, izhodišče in bazična naravnost romana pa imata popolnoma drugačno jedro, kot kratka proza ekspresionističnega tipa. Marjan Dolgan umestno opozarja, da je Jarčevo prozo težko raziskati, ker doslej nimamo knjižne izdaje Jarčevega kratkega pripovedništva, vse je raztepeno po raznih revijah in časnikih. Pri tem bo potrebno raziskovalno utrditi, kje gre dejansko za ekspresionistično kratko prozo in kje za ekspresionistične pesmi v prozi. Avtor je postavil začetke Jarčeve ekspresionistične proze v leto 1922, tedaj bolj motivno, s spremljajočimi signanti, slogovne izrazitosti pa je pisatelj dokaj naglo osvojil. Nemalo težav povzročajo posamezna dela glede možnosti natančne opredelitve, zlasti še, ker niso mogla biti upoštevana vsa kratka prozna dela iz revijalnih objav. Vendar je tudi odbrani delež v preučujoči razlagi simptomatičen. Avtor opozarja – po Zadravcu – kako je Jarc sposoben na začetku svoje literarne poti lucidnega premisleka o bistvu revolucije (*Črna orhideja*, 1923), »spoznavajoč, da nasilni prevrat ne more dokončno odpraviti vsa svetovna in politična nasprotja.« Ponekod je M. Dolgan segel preko okvira obravnavanega, kjer se mu je to zdelo umestno zaradi »podaljška« ideje, ki seže v vojni in celo povojni čas. (Npr. E. Kocbek, D. Smole.) Pri takem razglabljanju in podajanju pa je nujno treba pritegniti vpliv F. M. Dostojevskega (zlasti in vsaj z Besi), ne da bi pisateljevo izvajanje ne izviralo iz lastne preudarnosti.

Bolnik, kot človek globjega videnja od običajnih ljudi, je tudi pri Jarcu prisoten, hkrati se odvrne od romantike – k bratom in sestram – evangeljsko, v veri in prepričanju. Tista Jarčeva besedila (1924), ki se navezujejo na prostor Novega mesta in Danijela Bohoriča, poznejše osebe iz romana *Novo mesto*, ne odseva natančno tega, in na tak način, kot dogajalno, miselno, karakterološko in še kako razodeva v romanu. Katastrofičnost, generacijsko nasprotje, fragmentarnost – to so tudi pri Jarcu prvine ekspresionističnih značilnosti. Obe črtici – Gospa Milena, Pentagram, oboje iz leta 1928 – najavljata tisto, kar naj bi se razraslo v obsežnejši tekst *Mavrični dom*; motivno črtici še tičita blizu ekspresionizma, a kot avtor ugotavlja, sta ubesedeni v psihološkem realizmu. Fragmenta iz načrtovanega romana sta tudi *Srebrna palma*, *Razodetje v srebrni sobi* (oboje 1931), imata še ekspresionistične ideje, toda Jarc romana ni uresničil, kot je razvidno iz dosedanjih virov, po poreklu pa sta črtici verjetno starejši. Že F. Zadavec je opozoril na vpliv Kafke na Jarca, M. Dolgan je ponazoril primer na odlomku Jarčeve proze, ugotovil spremenjeno funkcijo prostora. Ko avtor govori o izzvenevanju Jarčevega proznega ekspresionizma, opozarja na motiviko, »ki je čez desetletja podlaga tako imenovane literature absurda, ki ga je najavljal«, ne moremo pa prezreti Jarčeve prizadevnosti pri oblikovanju Jakčevih *Odmevov rdeče zemlje*, pa povesti *Jalov dom*, ki ostaja na ravni tradicije, pa mladinske povesti – vendar pa to že presega okvir Dolganove analize.

Pri sintezi opazovanj in dognanj je Marjan Dolgan naglasil 1. svetovno vojno, ki je tesno povezana z nastankom ekspresionizma. Navaja, da je pri Jarcu in Grumu možno najti marsikatero simbolično prvino. To kaže omeniti, ker bo potrebna

posebna študija o tem, v kolikšni meri je simbol sploh prisoten v ekspresionistični književnosti (Trakl, Barlach, Haym idr.), kakšna je valenca teh simbolov pri ekspresionistih, ne nazadnje, ali se razlikuje od simbolistične strujne prakse. Kar zadeva Jarčev odmik od ekspresionizma, pa je signifikantna njegova poezija kot Jarčevo primarno ustvarjalno področje, kar je sevalo v dvajsetih letih v pesmih, dramskih fragmentih, kratki prozi. Odmik k psihološkemu realizmu v prozi se kaže v tridesetih letih, vendar z ostalinami ekspresionističnega. Avtobiografski delež – kjer pač je! ni ugotovljen, dasi se da potrditi po korespondenci ali po pričevanju sodobnikov. Ni pa možno natančno, dokumentarno razločiti, kje v kratki prozi se resnična življenjska izkušnja, stvarnost neha in kje je pridih fikcije.

Podoba novomeške gimnazijske mladine za časa 1. svetovne vojne v romanu *Novo mesto* ima mnoge sestavine, osebne, miselne, dogajalne, kontrastne idr., kar govori o iščočih naravi različnih aspektov in o mnogem, kar je blizu ekspresionistični generaciji (novomeške pomladi), toda prevladujočega dela Jarčevega ubesedovanja tega romana ne moremo potisniti k ekspresionizmu. Že preris glavnih osebnosti v romanu ustreza biografskim dejstvom, kar je pač v opreki z ekspresionistično prakso. Pri kratki prozi Jarca Marjan Dolgan ugotavlja specifično posameznih del, nelahko razločevanje med ekspresionističnim in neekspresionističnim izvede v nekaterih bistvenih ločnicah. Ponekod pogrešamo razvidnejšo sintezo: kaj je temeljno prevladujoče pri posamezni kratki prozi. Avtor je opozoril tudi na tiste segmente, ki naslonitveno segajo v tradicijo, tj. večerniško povest, kjer bi se dalo navesti kot izrazit primer *Jalov dom*. Kar pa zadeva Jarčevo etiko, je ta ostala od začetka predekspressionistične faze (1917) pa do omenjene povesti (1941), ne glede na literarno usmeritev bolj ali manj konstantna: zlagoma se je izoblikovala od začetnega iskanja – kratko obdobje teozofije, ki pa literarno ni neopazno! – do etike v duhu prvotnega evangelija. Toda etična nuja je bila za Jarca, ne glede na premene, konstanta tako za osebnost kot za umetnost. Marjan Dolgan meni, da je kriza pisateljstva – ne poezije – nastala ob razcepu med inovatorstvom in tradicijo, s prednostjo slednje pa je »pravzaprav konec njegovega pripovednega opusa.« Preglagljeno je sklepati po objavljenih proznih besedilih, da je Jarčev pisateljski pripovedni opus pri koncu, pričevanja in ostaline dajo misliti, da je vojni čas (in tik pred vojno s splošno krizo) preprečil marsikaj načrtovanega, kar bi lahko izšlo vsaj v periodiki.

Sklepni del študije Marjana Dolgana poteka v znamenju problematizacije ekspresionizma samega po sebi in s tem, ko govori o tem, literarne zgodovine. Motijo ga naglo menjajoči pojavi v književnosti 20. stoletja, ko se vse bolj izmikajo možnosti za trdno, prijemljivo povezanost, kjer je možno podati kompaktno oznako struje, gibanja. Marjan Dolgan tu posebej polemično nastopa do postmodernizma in zavrača dosedanje postavitve literarne zgodovine – torej deloma preko okvira začrtane študije, a tvorno – in navaja, da se v literarni zgodovini pravzaprav podaljšuje pompozni umetnostni nazor iz minulih stoletij, ki še naprej verjame in hoče, »da bi se tudi literatura 20. stoletja še vedno dogajala v velikih, zaokroženih in dolgotrajnejših časovnih členih«. Dejstvo ostaja, da se struje in gibanja v literaturi 20. stoletja nanaglo menjajo tako drugod v Evropi kot pri nas, a tega ne kaže dramaturgirati. V okviru slovenskega ekspresionizma, ki se je udeležil v pesništvu, dramatik in prozi, pa bo ob vseh dosedanjih dognanjih in preučitvah prej ko slej treba izreči sintezno besedo o celotni ekspresionistični dejavnosti. Razume se, da je za to potrebnih kar nekaj »predštudij«, ki lahko zatem omogočijo strnjen prikaz teorije in prakse tovrstne književnosti pri nas. Seveda to ne zmanjšuje problematike in pomena študije, ki jo je podal v okvirni vsebini Marjan Dolgan. Ob koncu je

dodana bibliografija, strokovna literatura in kar potrebno stvarno ter imensko kazalo. Zraven imamo še povzetek študije v nemščini *Die expressionistische Weltbilder* – Pregelj, Grum, Jarc. Za nemški prevod Dolganovega povzetka je poskrbel Mihael Vrbinc. Študija Marjana Dolgana je eno tistih del, ki ga je vredno vzeti v pretres in razpira niz literarnih vprašanj in ugotovitev okoli ekspresionistične proze treh književnikov. Ne glede na to, ali bo študija naletela na soglasje, na morebitne pridržke ali celo na polemiko, prinaša ob dognanjih tudi izziv za drugačno gledišče, kot ga je dosedaj navajala literarna zgodovina, ali vsaj starejši rod. Tehnično je knjigo uredila Milojka Žalik Huzjan, za naslovnico pa je izbrala Vizijo sv. Antona Franceta Kralja.